

1. Pomiar kątów na odcinku nr 22 sekcji II w Roztokach nad Czeremoszem w 1929 r. Na słupku pośrednim ustawiony teodolit. Koło cerkwi widoczny sygnał triangulacyjny (za plecami strażnika granicznego). Fot. Koncern IKC [NAC, sygn. 1-H-536-1]

Rozgraniczenie II Rzeczypospolitej z Rumunią w świetle źródeł archiwalnych i eksploracji terenowej, cz. II

Znaki graniczne

Prezentację unikatowego archiwaliu, jakim jest odnaleziona we Lwowie przez jednego z autorów techniczna dokumentacja demarkacyjna [GEODETA 9/2014], poszerzamy o omówienie dawnych znaków granicznych, z których jedynie nieliczne przetrwały do naszych czasów.

Tomasz Borucki
Mateusz Troll

W zachowanym fragmencie dokumentacji znajduje się także plan-sza zatytułowana: *Podział granicy polsko-rumuńskiej oraz plany znaków granicznych i punktów poligonowych*, odnosząca się do całej linii granicznej. Obok

szkicu przedstawiającego podział na sekcje (w skali 1:600 000) zawiera ona widoki (boczne i górne) oraz przekroje (pionowe i poziome) wszystkich zastosowanych znaków granicznych, a także punktu poligonowego (w skalach 1:5, 1:10 i 1:20).

• Tripleks na Stohu

Niewątpliwie najbardziej znanym znakiem granicznym na opisywanej rubieży jest tripleks na Stohu (1653 m n.p.m.) stoją-

cy na swoim miejscu do dzisiaj (ryc. 2). Ten trójgraniczny słup pełnił zarazem funkcję repera. Ma on formę masywnego granitoidowego walca o wysokości 78 cm i średnicy 41 cm osadzonego w cylindrycznej podstawie. Na powierzchni bocznej monolitu, pomiędzy nacięciami linii kierunkowych granic, znajdowały się reliefy godła państwowych (skute w późniejszym czasie): Rzeczypospolitej Polskiej, Królestwa Rumunii i Republiki Czesko-Słowackiej, a poniżej ich monogramy (*P, R, ČS*); wyryto także daty 1923 (pod godłem Polski) i 10.VIII.1920 oraz numer V.121 końcowego znaku granicy dwóch pozostałych państw (między ich godłami). Były to daty zatwierdzenia przez Radę Ambasadorów wschodnich granic Polski i uznania jej suwerenności nad Galicją Wschodnią (uchwała z 14 marca i aneks do traktatu wersalskiego podpisany 15 marca 1923 r.) oraz traktatu pokojowego w Sévres (w którego art. 134 zostały uznane granice między Rumunią i Czechosłowacją). Wszystkie rytne linii i inskrypcji były malowane na czarno. Co ciekawe, na rysunku triplek-

su w zachowanej dokumentacji widnieje jako godło Polski orzeł wzór 1927, gdy w rzeczywistości był to orzeł wzór 1919. Brak tam również daty 1923 oraz numerów I sekcji i 1. odcinka wpisanych w pionową linię kierunkową granicy polsko-czechosłowackiej (ryc. 3, 4 i 5).

• Typy oznakowania

Wszystkie pozostałe słupy graniczne dwóch rodzajów – główne i pośrednie – zostały odlane z żelaza (jak podaje Bogusław Tomaszewski – w odlewni Fabryki Maszyn i Wagonów Ludwika Zieleniewskiego w Krakowie). W zależności od ich rozmieszczenia względem linii granicznej, stosowano je w trzech typach.

Wzdłuż granicy lądowej w ważniejszych punktach na jej linii ustawiano pojedyncze wspólne słupy graniczne, z których każdy posiadał emblematy obu graniczących państw. Natomiast tam, gdzie granica przebiegała korytami rzek, jarami, rowami, osadzano po obu ich stronach *vis-à-vis* podwójne (bliźniacze) znaki graniczne bądź usytuowane naprzemianległe – z oznaczeniami tylko tego państwa, na którego terytorium znajdował się dany słup. Przy demarkacji naprzemiennej odpowiednikami słupów granicznych po polskiej stronie były kopce graniczne na stronie rumuńskiej i *vice versa*. Aby zapewnić obustronną widoczność słupów podwójnych, oczyszczano z zarośli pas terenu między nimi o szerokości minimum 4 m.

Gdy linia graniczna przecinała drogi jezdne, oznaczano ją po obu stronach arterii parami pojedynczych słupów głównych o kolejnych numerach porządkowych (ryc. 4 w I cz. artykułu). Tak np. w sekcji I w rejonie potrójnego przevinienia Drogi Mackensena przez grzbiet graniczny na Kopilaszu (1599 m n.p.m.), na odcinku granicy o długości 2 km stało aż 8 słupów głównych (nr 5-12).

• Słupy główne a pośrednie

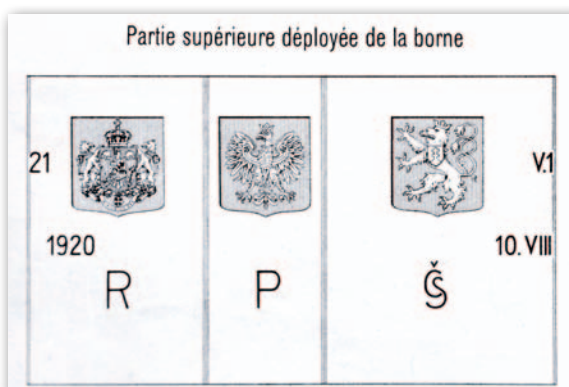
Zarówno słupy główne, jak i pośrednie miały kielichową stopę (o średnicy podstawy – odpowiednio: 33 i 23,5 cm), zaopatrzoną w cztery kotwy z prętów stalowych, rurowy trzon w formie zwężającej się ku górze kanelowanej kolumnienki oraz prostopadłościenną głowicę skrzynkową (o wymiarach 18×18×15 cm). Na jej przedniej ścianie, od strony poprzedzającego znaku, przykręcana była czterema śrubami plakietka z numerem porządkowym słupa

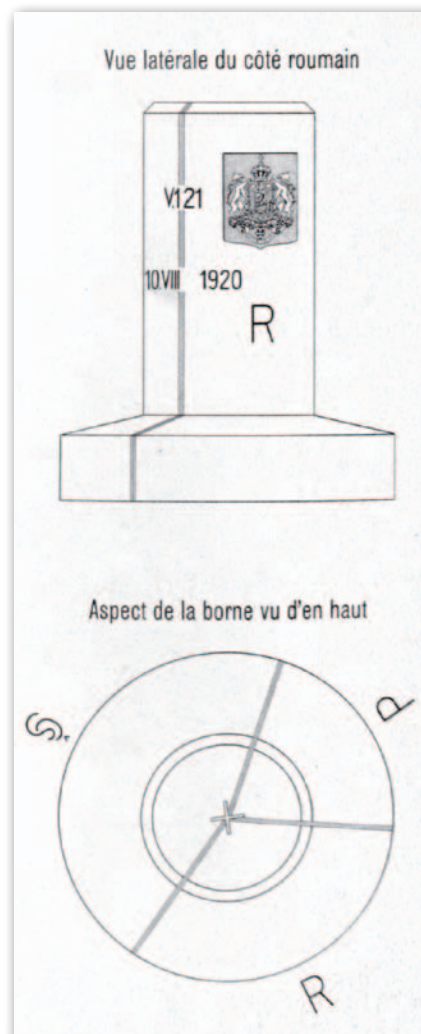
2. Tripleks na Stohu (1653 m n.p.m.) między współczesnymi słupami granicznymi – ukraińskim i rumuńskim. Na monolicie widoczna zachowana linia kierunkowa dawnej granicy polsko-czechosłowackiej. W tle szczyt Czywczyna (1769 m n.p.m.). Fot. T. Borucki, 2011

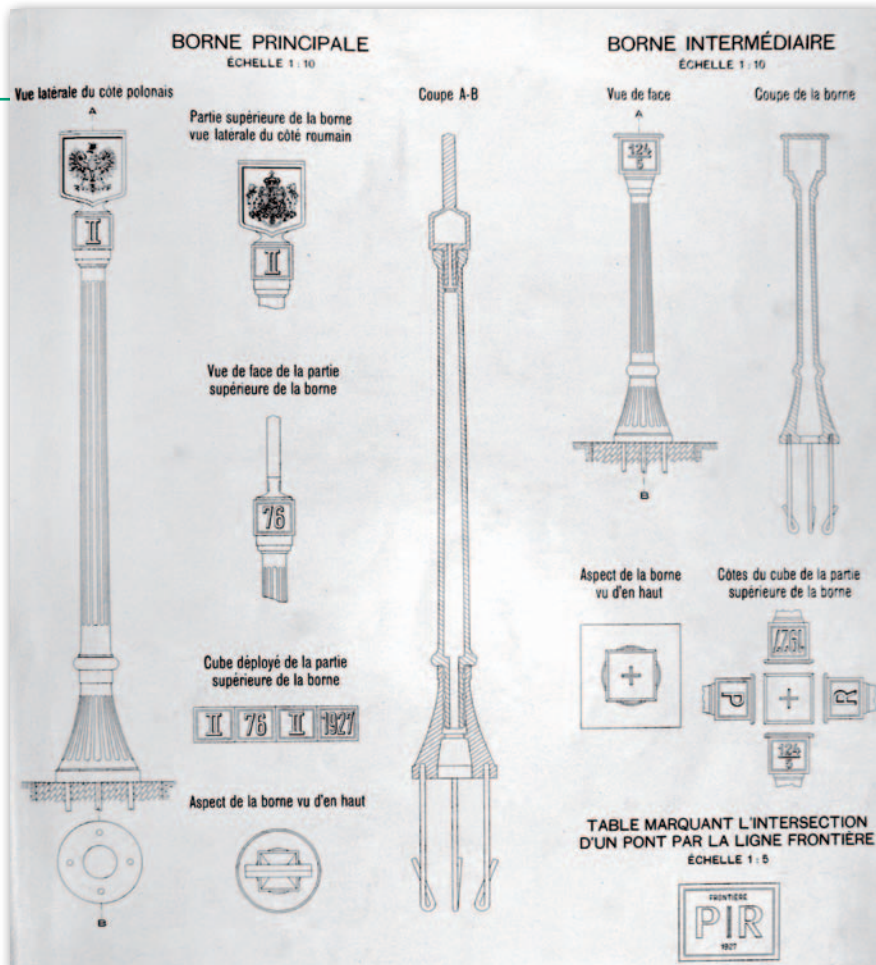
3. Tripleks na Stohu w 1928 r. Widoczne godło Polski i linia kierunkowa granicy polsko-czechosłowackiej z wpisanymi w nią numerami – sekcji (I) i początkowego odcinka (1). Fot. ze zbiorów prof. A. Linsenbartha

4. Fragment planu tripleksu na Stohu opracowanego w skali 1:10 (rozwiniecie powierzchni bocznej)

5. Fragment planu tripleksu na Stohu opracowanego w skali 1:10 (widoki – boczny i górny)

6. Plany znaków granicznych: słupa głównego (widoki boczne z godłami Polski i Rumunii, widok en face z numerem słupa, rozwinięcie powierzchni bocznej głowicy, widoki z góry i od dołu oraz przekrój podłużny en face), słupa pośredniego (widok en face, przekrój podłużny, widok z góry, widok czterech boków i wierzchu głowicy) oraz tabliczki mostowej oznaczającej przebieg linii granicznej

7. Osadzanie stopy słupa głównego w wykopie fundamentowym nad brzegiem Czeremoszu na odcinku sekcji II w 1929 r. Jego głowica i trzon leżą jeszcze niezmontowane. Fot. ze zbiorów prof. A. Linsenbartha

(zapisanym cyframi arabskimi), a na tylnej – odlany był wypukłe rok rozpoczęcia demarkacji (1927). Słupy główne różniły się od pośrednich wymiarami, konstrukcją i rodzajem emblematów narodowych identyfikujących rozgraniczane państwa. Słupki pośrednie wykonano niemal

w całości jako jednolite odlewy w kilku wersjach (różniących się detalami). Natomiast słupy główne posiadały konstrukcję trójczłonową. Składano je w terenie przy zastosowaniu nierozłącznych połączeń szpuntowych (ryc. 6 i 7). Zwieńczenie słupa głównego, którego całkowi-

ta wysokość wynosiła 250 cm, stanowiła pięciokątna tarcza (wys. 30 i szer. 25 cm) z godłami państwowymi (po jednej i/lub drugiej stronie): polskim orłem wzór 1927 i/lub herbem Rumunii w wersji wielkiej (czyli z lwami i koroną), osadzona na prostopadłościennym podstawie skrzynkowej (ryc. 6, 9 i 10). Na jej ściankach bocznych widniał wypukłe odlany nr sekcji (cyfra rzymska I, II lub III), a na plakiecie od przodu – nr odcinka (cyframi arabskimi, np. w sekcji I od 2 do 127).

O ponad połowę niższe słupki pośrednie (wysokości 120 cm) nie miały tarczy z godłami (ryc. 6 i 11). Natomiast na ściankach bocznych ich głowic skrzynkowych odlane były wypukłe monogramy rozgraniczanych państw (P i/lub R). Na przykręcającej od czoła plakiecie numer porządkowy znaku miał postać graficzną ułamka zwykłego (w liczniku nr odcinka, czyli poprzedzającego słupa głównego, a w mianowniku kolejny nr słupka w danym odcinku). Teodolit do pomiarów ustawiano na poziomym wierzchu głowicy o wymiarach 20×20 cm z centrum znaku zaznaczonym krzyżykiem (ryc. 1).

Trzony słupów głównych i pośrednich, a także pola ścianek głowic skrzynkowych i tarcz z godłami malowane były na biało, a ich wypukłe obramowania, cyfry i litery – na czarno. Farba olejna przetrwała na niektórych do dzisiaj (ryc. 11). Malowanie miało być powtarzane co 5 lat, tak jak przegląd stanu „zашłupienia” granicy (począwszy od czerwca 1936 r., ale pierwszy obchód kontrolny w sekcji II przeprowadzono rok później). Wszystkie słupy osadzano w gruncie na betonowych fundamentach, w wykopach jamistych, niejednokrotnie drażonych w skale (nie były to prefabrykowane bloki fundamentowe).

Ponadto stosowano jeszcze dwa rodzaje znaków granicznych: kopce ziemne (duże i małe) z tłuczniowymi lub betonowymi rdzeniami i stalowymi prętami „świadkami” oraz metalowe tabliczki montowane na mostach przerzuconych nad ciekami granicznymi.

• Powojenne losy znaków

W czasach sowieckich polsko-rumuńskie znaki graniczne ulegały dewastacji, a po powstaniu niepodległej Ukrainy większość ocalałych została wywieziona na złom. Ostały się jedynie nieliczne w najbardziej niedostępnych partiach Gór Czywczyńskich (dawna sekcja I), w *zonie* przygranicznej (między linią granicy a *sistemą*, czyli zasięgami granicznymi). Słup główny nr I/24 sowiecy pogranicznicy zwieźli do Szybenego (ale bez stopy z fundamentem) i ustawili na terenie tamtejszej strażnicy. Został stamtąd zabrany do Izby Tradycji Lwow-

8. Kierownik techniczny rumuńskiej komisji delimitacyjnej płk Gheorghe Draganescu (pierwszy z prawej) oraz niezidentyfikowany członek komisji polskiej (drugi od lewej) z rumuńskimi figurantami przy słupie głównym „bliźniaczym” na rumuńskim brzegu Białego Czeremoszu. Fot. ze zbiorów prof. A. Linsenbartha

skiego Okręgu Ukraińskiej Straży Granicznej we Lwowie, gdzie jest obecnie eksponowany. Jeden ze słupków pośrednich w dolinie Perkałabu pogranicznicy przenieśli na teren strażnicy Kalinicz. Inny z granicznego grzbiecie zabrali w latach 70. XX w. Rumuni do Regionalnego Muzeum Historii i Archeologii Marmaroszu w Baia Mare, gdzie stoi obecnie na dziedzińcu.

Słupek pośredni z Bajoriwki u źródeł Perkałabu „zagrał” w 1971 r. w filmie Jurija Ilienki „Biały ptak z czarnym znakiem” (*Білий птах з чорною ознакою*). Filmowcy przewieźli go do Ust’ Putyły, gdzie zaaranżowali propagandową scenę wrywania traktorem z brzegu Czeremoszu *wrażego stołpa*, który „jak cież ranił ojczystą ziemię”, zanim władza radziecka nie „oswobodziła” rumuńskiej Bukowiny w 1940 r.

Dzięki staraniom Jerzego Kuczborskiego i Waldemara Ławeckiego słupek pośredni nr 107/9 z Kułaczyna koło Śniatynia (ostatni nieopatrzony numerem na ryc. 4 w I cz. artykułu) trafił w 2002 r. do Muzeum Niepodległości w Warszawie. W 2004 r. wyrwany słupek pośredni, używany jako obciążnik brzozy do brzożenia pasa *sistemy* na grzbiecie Gór Czywczyńskich, został zabrany do Polski przez uczestnika terenowego rajdu sa-

mochodowego Bartosza Szymańskiego. W 2006 r. drugi z autorów oglądał inny słupek pośredni wyrwany przez niezidentyfikowanych sprawców i porzucony w jednym z szalasów pasterskich pod Czywczynem w odległości 3 km od granicy (ryc. 12).

● Problem ochrony znaków czeka na rozwiązanie

Studenci z Krosna pod opieką Witolda Grodzkiego przeprowadzili w 2007 r. pionierską inwentaryzację 7 dawnych znaków granicznych w Górach Czywczyńskich, ustawiając wywrócone słupki pośrednie. Jednak z inicjatywy gen. bryg. Włodzimierza Grycy w 2009 r. dwa z nich wywieziono do Komendy Podlaskiego Oddziału Straży Granicznej w Białymstoku, a po jednym – do Centralnego Ośrodka Szkolenia SG w Koszalinie i do Chełma. W tym samym roku B. Szymański ściągnął dalsze cztery do Warszawy, po czym chciał je przekazać instytucji zajmującej się ochroną polskiego dziedzictwa narodowego.

Działania te spotkały się z dezaprobatą w polskim środowisku turystycznym.

10. Skorodowana głowica słupa głównego „bliźniaczego” z dawnej strony rumuńskiej. Hryniawa, 2012. Fot. ze zbiorów T. Boruckiego

9. Ostatni stojący do 2013 r. na swoim miejscu słup główny dawnej granicy polsko-rumuńskiej. Fot. T. Borucki, 2010

11. Nieistniejący już słupek pośredni w sekcji I ze znakomicie zachowanym malowaniem. Fot. T. Borucki, 2010

Niestety, dotychczasowa praktyka pokazuje, że nie ma możliwości zabezpieczenia dawnych słupów polsko-rumuńskich *in situ*. Być może więc jedynym sposobem ratowania tych zabytków jest ich zdeponowanie w polskich muzeach. Powinno się to jednak odbywać w porozumieniu ze stroną ukraińską.

Jerzy Montusiewicz i Leszek Palica znaleźli w 2011 r. jeszcze 5 słupków pośrednich na grzbiecie granicznym, ale od strony rumuńskiej. W tym samym roku na 3 inne słupki po stronie ukraińskiej natrafiła grupa polskich turystów na wycieczce zorganizowanej przez Joannę Błęńską z Gdańska.

Rok wcześniej pierwszy z autorów i Marcin Gałus odszukali jedyny stojący na swym miejscu słup główny (ryc. 9) i dwa słupki pośrednie. W 2012 r. ten sam zespół z użyciem nawigacji satelitarnej przeprowadził inwentaryzację terenową pod auspicjami Muzeum Polskich Formacji Granicznych (przy formalnej pomocy płk. SG Krzysztofa Gawędy). Zlokalizowano wówczas w dwóch rejonach kolejne 5 słupków pośrednich oraz stwierdzono zniszczenie jednego ze znalezionych w 2010 r. (ryc. 11). Równocześnie dawne znaki graniczne zaczął inwentaryzować Piotr Fijałkowski z Tarasem Bandriwskim ze Lwowa.

12. Wyrwany słupek pośredni znaleziony pod Czywczynem (1769 m n.p.m.), ok. 3 km od granicy. Fot. M. Troll, 2006

Ogółem do roku 2013 eksploratorzy i turyści znaleźli w Górach Czywczyńskich około dwudziestu ocalałych słupków pośrednich i jeden słup główny. Większość odkrywców nie upubliczniła informacji o tych znaleziskach w obawie przed ich dewastacją. Niestety, w Polsce doszło do publikacji zdjęć słupków pośrednich ze wskazaniem rejonu ich lokalizacji.

Ostatni stojący w terenie słup główny, którego historyczną już fotografię prezentujemy (ryc. 9), został wywieziony przez nieznanych sprawców latem 2013 r. Starania o jego zabezpieczenie podjęte w 2011 r. przez M. Gałusa u prof. dr. hab. Wojciecha W. Kowalskiego, pełnomocnika rządu RP ds. polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą, nie odniosły, niestety, pozytywnego skutku. Problem ochrony zabytkowego zespołu dawnych znaków granicznych w Górach Czywczyńskich pozostaje nierozwiązany. Tymczasem ostatnie z nich są w niejasnych okolicznościach usuwane z dawnej granicy.

mgr inż. Tomasz Borucki
Biblioteka Jagiellońska
dr Mateusz Troll

Institut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Autorzy dziękują Agacie Warchalskiej-Troll za tłumaczenia z języka francuskiego

Literatura (wybór):

Dokumenty źródłowe:

- Akta Ambasady RP w Bukareszcie, 1936, sygn. 464, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN).
- Akta MSZ w Warszawie. Wydział Prawny: Referat Traktatowy, 1927–1936, sygn. 2/322/0/13006, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN).
- Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918-1919. Cz. 3 Sprawa Galicji, zebra. i wyd. przez Sekretarjat Jeneralny Delegacji Polskiej, Paryż 1926, s. 73-75;
- Konwencja między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ochrony, konserwacji i odbudowy słupów granicznych i innych znaków służących do oznaczania linii granicznej, podpisana w Bukareszcie dnia 17 maja 1935 r., Dziennik Ustaw nr 2, poz. 19, s. 27-33;
- Końcowy protokół delimitacyjny między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, podpisany w Bukareszcie dnia 17 maja 1935 r., Dziennik Ustaw nr 3, poz. 27, s. 41-45;
- Plan polsko-rumuńskiej hrancyi wzdłuż r. Czernomysz, sygn. 720-1-790, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (CDIAU) we Lwowie;

Artykuły przedwojenne:

- Nasza bezkrawowa granica, „Na Szerokim Świecie. Kurjer tygodniowy w obrazach i słowie dla miast i wsi: Warszawa, Kraków, Lwów [...]”, 1929, nr 24(39), z 9 czerwca, s. 6.
- B. Piątkiewicz, Fotogrametria, „Przegląd Mierniczy”, 1930, nr 9, s. 181-183.
- L. Wasilewski, Ustalenie granic Rzeczypospolitej Polskiej, „Wiedza i Życie”, R. 2: 1927, nr 8-9(18-19), s. 13-17.
- L. Wasilewski, Prace nad ustaleniem i oznaczeniem linii granicznej, „Czasy”, 1933, nr 21-22, s. 25-27.
- Wyznaczanie granicy polsko-rumuńskiej, „Kuryer Literacko-Naukowy”, R. 6: 1929, nr 23, s. IV-VI (dod. do „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”, R. 20: 1929, nr 156 z 10 czerwca);
- A. Ziemięcki, O granicy polsko-rumuńskiej, „Wiadomości Geograficzne”, R. 6: 1928, z. 6, s. 88-89.

Artykuły współczesne:

- W. Grodzki, Stan zachowania żeliwnych słupków dawnej granicy polsko-rumuńskiej, „Almanach Karpacki Płaj”, 2008, nr 36, s. 164-169;
- A. Linsenbarth, Mierniczy polskich granic. Jan Stanisław Medyński 1889-1961, GEODETA 4/2006, s. 8-13;
- A. Linsenbarth, Tak niewiele zrobiło tak wiele. Działalność Polskiego Towarzystwa Fotogrametrycznego w okresie 1930-93, GEODETA 12/2005, s. 24-28;
- J. Montusiewicz, Pięć nieznanymi polsko-rumuńskich żeliwnych znaków granicznych, „Almanach Karpacki Płaj”, 2010 [wyd. 2012], nr 41, s. 64-68;
- J. Montusiewicz, Jeszcze raz o znakach polsko-rumuńskiej granicy, „Almanach Karpacki Płaj”, 2013 [wyd. 2014], nr 47, s. 103-120.
- Z. Sikora, Dwanaście żeliwnych polsko-rumuńskich znaków granicznych, „Almanach Karpacki Płaj”, 2009, nr 39, s. 65-74;
- W. Stojak, Historia słupkami pisana, „Odkrywca”, 2010, nr 7, s. 24-27;
- B. Tomaszewski, Granica państwowa między Rzecząpospolitą Polską i Królestwem Rumunii 1921-1939, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej, 2013, nr 1-2, s. 225-240.